

Д.І. Леоценко

ФІЛОСОФІЯ

конспект лекцій
для здобувачів першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна
академія»
Запорізької обласної ради

Факультет реабілітаційної педагогіки та соціальної роботи
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін

Д.І. Леощенко

ФІЛОСОФІЯ
конспект лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти

Запоріжжя
Вид-во Хортицької національної академії
2023

УДК 101(075.8)
Л 47

*Рекомендовано до друку та видання навчально-методичною радою
Хортицької національної академії як конспект лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
(Протокол № 4 від 27.02.2023)*

Рецензенти:

Бутченко Тарас Іванович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету

Орел-Халік Юлія Владиславівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Запорізького державного медичного університету

Леошенко Д. І.

Л 47   Філософія : конспект лекцій. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2023. 64 с.

У конспекті лекцій розглянуто питання, що належать до основних розділів філософії (онтологія, філософія розвитку, гносеологія, соціальна філософія, антропологія) і входять до навчальної програми дисципліни «Філософія». Виняток складають теми з блоку «Історія філософії» і опрацьовуються на практичних (семінарських) заняттях. Як доповнення до підручника дане видання має своєю метою допомогти оптимально структурувати навчальний матеріал, що опрацьовується самостійно.

Видання рекомендовано для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти різних спеціальностей.

УДК 101 (075.8)

© Леошенко Д. І., 2023

© КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Тема: Філософія, коло її проблем та її співвідношення зі світоглядом.....	9
Тема: Основні питання філософії та її основні напрямки.....	13
Тема: Методи філософського пізнання. Діалектика та її альтернативи.....	20
Тема: Теоретичні основи онтології.....	29
Тема: Гносеологія (епістемологія) – теорія пізнання.....	35
Тема: Філософська антропологія.....	45
Тема: Соціальна філософія.....	52
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	60

ВСТУП

Динамічні процеси сучасного суперечливого світу ставлять кожную людину в складні умови соціального життя. Зростаюча напруга, пов'язана із зміною ціннісних орієнтацій, необхідність пошуку і швидкого знаходження рішень, стресові ситуації – все це проблеми людського буття, збереження і розвитку особистості, її внутрішнього світу, світоглядної культури. Формування і розвиток сучасної світоглядно-методологічної парадигми неможливе без філософії як теоретичної основи людського світобачення, без розуміння філософії як життєвого завдання. Тому в наш час значно зростає попит на оволодіння філософією як відповідним типом і способом мислення.

У більшості країн світу філософія посідає чільне місце в системі гуманітарних дисциплін, які вивчаються у вищій школі. Загальновідомо, що від гуманітарної освіти значною мірою залежить творчий потенціал особистості. Оволодіння основами філософських знань покликане забезпечити глибоке засвоєння специфіки філософського осягнення дійсності, високу світоглядно-методологічну культуру студентів, що, у свою чергу, допомагає застосовувати конкретні фахові знання та навички у певній галузі на рівні теоретичного світорозуміння. Навчальна дисципліна «Філософія» дає можливість студентам отримати необхідні системи знань сучасного рівня розвитку світової філософії та оволодіти умінням застосовувати філософські знання в безпосередній практичній та науковій діяльності.

У формуванні світоглядної культури людини філософія завжди відігравала особливу роль, детерміновану її тисячолітнім досвідом критично-рефлексивного міркування над глибинними цінностями та життєвими орієнтаціями. Філософія завжди брала на себе функцію вирішення проблеми буття людини, а тому філософи в усі часи ніби вперше актуалізували питання про те, чим є людина, як їй жити, на що орієнтуватись та як і завдяки чому можна долати перешкоди на шляху до визначеного майбуття.

Навчальна дисципліна «Філософія» відноситься до циклу загальної підготовки, а її змістом є виклад основних положень філософії як фундаментальної області сучасного теоретичного знання; формування відповідних загально- і спеціальнопредметних компетентностей у сфері теоретичної (онтологія, гносеологія) та практичної (етика) філософії; удосконалення на цій основі ключових (надпредметних) компетентностей, а саме:

- здатності до автономної дії;
- здатності до використання інтерактивних засобів;
- вміння функціонувати у соціально гетерогенних групах.

Мета навчального курсу: надання знань з філософії як системи світоглядних поглядів, що детермінують ставлення людини до світу та самої себе; формування у студентів розуміння філософії як теоретичної основи людського світобачення та сприяння опануванню ними досягнень класичної та сучасної філософії; засвоєння специфіки філософського осягнення дійсності, сприяння розвитку аналітичного мислення і загальної ерудиції та забезпечення достатнього рівня світоглядно-методологічної культури студентів.

Завдання навчальної дисципліни:

- забезпечити цілісне викладення основних проблем філософії на рівні об'єктивного, ідеологічно незаангажованого сучасного підходу до всієї їхньої сукупності;
- ознайомити студентів із наявними філософськими концепціями, які розкривають плюралізм філософського мислення, що забезпечує можливість їх альтернативного сприйняття;
- сприяти гуманізації освіти через засвоєння досягнень сучасної філософії, інформації про світ в цілому і ставлення людини до цього світу;
- розвиток здібностей до логічного мислення, самостійного аналізу складних явищ суспільного життя, вміння пов'язувати загальнофілософські

проблеми з розв'язанням завдань сучасної соціальної практики.

У результаті вивчення дисципліни «Філософія» студенти повинні:

- знати: предмет філософії та коло її проблем, етапи розвитку світової філософії, історію виникнення та розвитку вітчизняної філософської думки; розуміти особливості філософського способу мислення, визначення фундаментальних філософських категорій зі сфер онтології, аксіології, праксеології та діалектики; засвоїти головні положення таких розділів філософії, як онтологія, гносеологія, філософська антропологія та соціальна філософія;
- вміти: критично і творчо мислити, вільно та раціонально оперуючи філософськими категоріями, синтезувати набуті знання з фахових та гуманітарних дисциплін у цілісне світосприйняття; засвоївши специфіку філософського осягнення дійсності, сформувані на основі ґрунтового знання філософії самостійний стиль мислення; визначати власну позицію й аргументовано відстоювати власне світобачення, застосовуючи набуті філософські знання при аналізі буд-яких аспектів об'єктивної реальності та нагальних проблем сьогодення.

Опанування матеріалу дисципліни «Філософія» передбачає формування у студентів особистісних компетентностей:

- світоглядна компетентність: здатність розуміти й аналізувати світоглядні, соціально та особистісно значущі філософські проблеми;
- загальнокультурна компетентність: розуміння базових цінностей світової культури і готовність спиратися на них у своєму особистісному та загальнокультурному розвитку;
- методологічна компетентність: здатність до розуміння законів розвитку природи, суспільства

та мислення і готовність оперувати цими знаннями у професійній діяльності; володіння культурою мислення, здатністю до аналізу, моделювання, теоретичного та експериментального дослідження;

- громадянська компетентність: спроможність займати активну громадянську позицію, приймати рішення та нести за них відповідальність;
- рефлексивна компетентність: здатність критично оцінювати свої переваги і недоліки, намічати шляхи та обирати засоби розвитку позитивних якостей і усунення вад; прагнення до особистісного саморозвитку.

***

Відповідно до «Положення про навчальні та навчально-методичні видання КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР» конспект лекцій є доповненням до підручника у вигляді стислого викладу курсу [8, с. 3-5]. Доцільність створення конспекту лекцій з навчальної дисципліни «Філософія» обумовлюється, на нашу думку, такими факторами:

- розширення, з об'єктивних причин, застосування дистанційної форми навчання і, як наслідок, збільшення компоненти самостійної роботи студента;
- необхідність наявності у студента, за зазначених обставин, інструмента для орієнтації у безмежному обсязі навчального матеріалу (підручники, навчальні посібники тощо).

Останнє тим більше стосується тих навчальних дисциплін, що не мають попередньої базової основи (хоча б у вигляді поверхневого знайомства в курсі загальноосвітньої середньої школи).

В умовах постійного скорочення аудиторного часу вже давно стала очевидною неефективність традиційного конспекту-диктанту, вимогу остаточної відмови від якого поставила інтенсифікація процесів диджиталізації

суспільства. За таких умов головне завдання лекційних занять полягає, на наш погляд, здебільшого у консультуванні, поясненні тих питань, що виявилися складними при самостійному опрацюванні навчального матеріалу за рекомендованою літературою. При цьому конспект лекцій безперечно не може повністю замінити підручника чи пояснень викладача, але він має допомогти оптимально структурувати матеріал, акцентувати увагу на його сутнісній основі та концептуально її пояснити.

Враховуючи, що значна частина матеріалу повинна опрацьовуватись самостійно, доцільним вважається зосередити увагу лекційного курсу на темах, що відносяться, умовно кажучи, до «теоретичних питань філософії»:

- Філософія, коло її проблем та її співвідношення зі світоглядом.
- Основні питання філософії та її основні напрямки.
- Методи філософського пізнання. Діалектика та її альтернативи.
- Теоретичні основи онтології.
- Гносеологія (епістемологія) – теорія пізнання.
- Філософська антропологія.
- Соціальна філософія.

Останні дві теми можуть використовуватись як варіативні, зважаючи на «коливання» обсягів годин на аудиторну і самостійну роботу та на співвідношення обсягів лекційних і практичних занять.

Практичні (семінарські) заняття пропонується об'єднати спільною тематикою «Історія філософії», що передбачає не дублювання матеріалу лекційного курсу, а його використання при самостійному вивченні розвитку філософської думки від давнини до сьогодення.

Оскільки конспект лекцій, як вже було сказано, є доповнення до підручника, у кожній темі наведені посилання на рекомендовану літературу, перелік якої є невеликим, але цілком доступним в мережі Інтернет.

Тема: ФІЛОСОФІЯ, КОЛО ЇЇ ПРОБЛЕМ ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ЗІ СВІТОГЛЯДОМ

План:

1. Світогляд та його аспекти.
2. Рівні світогляду.
3. Історичні типи світогляду.
4. Філософія та її співвідношення зі світоглядом. Функції філософії.

Мета: сформувати у студентів розуміння сутності та структури світогляду; розкрити особливості філософського знання, визначивши об'єкт і предмет філософії та її функції.

Питання 1. Світогляд та його аспекти.

Світогляд – це система найбільш узагальнених поглядів на світ і місце в ньому людини, на відношення людини до світу, а також обумовлені цими поглядами головні життєві ідеали, ціннісні орієнтації та принципи діяльності.

Розмаїтість та безмежність світу (об'єктивної реальності, що існує) породжує уявлення про його хаотичність. Щоб запобігти цьому, світогляд структурують, виділяючи у ньому чотири аспекти:

- *онтологічний* (онтологія – вчення про буття) – містить узагальнені уявлення про походження світу і людини, характер взаємозв'язків людини і світу та їх співвідношення;
- *аксіологічний* (аксіологія – вчення про цінності) – розглядає проблему сенсу життя, визначає сукупність цінностей людського життя (моральних, естетичних, матеріальних і т. ін.), з'ясовує, до чого повинна прагнути людина і як оцінювати себе та своє існування;
- *праксеологічний* (праксеологія – вчення про людську діяльність у процесі реалізації цінностей) – розглядає можливості, межі та

- способи практичної діяльності людини; головним питанням є питання про свободу волі;
- *гносеологічний* (гносеологія – вчення про пізнання) – розглядає можливості, форми та методи пізнавальної діяльності людини, визначає критерії істинності отриманого знання.

Питання 2. Рівні світогляду.

Залежно від форм відображення розрізняють два рівні світогляду: *буденний* і *теоретичний*.

Буденний (*світосприйняття*) – це рівень світогляду, на якому відображення повсякденного життя відбувається за допомогою логічно неформлених форм відображення таких, як: емоції, настрої, враження, почуття.

Характерні риси: мінливість, контрастність, категоричність, суб'єктивність.

Теоретичний (*світорозуміння*) – це рівень світогляду, на якому сприйняття реальності відбувається через намагання зрозуміти сутність явищ, виявлення їх взаємозв'язків та закономірностей.

Форми відображення: поняття, судження, умовиводи, гіпотези, концепції, теорії.

Характерні риси: об'єктивність, логічна оформленість, наявність моменту сумніву.

Залежно від суб'єкта-носія розрізняють *індивідуальний* та *масовий* рівні світогляду.

Індивідуальний світогляд відображає специфіку і неповторність людської особистості та оригінальність її буття.

Масовий світогляд відображає те спільне, що притаманне людям однієї спільноти, в яку вони об'єднані в залежності від соціальної, культурної або етнічної приналежності.

Питання 3. Історичні типи світогляду.

Традиційно розрізняють три історичні типи світогляду: *міфологічний*, *релігійний* та *науковий*. Термін

«історичний тип світогляду» означає, що для певної історичної епохи характерним є домінування одного з цих трьох світоглядів, але при цьому не виключається можливість проявів двох інших.

Міфологічний світогляд – це світогляд, який ґрунтується на фантастичному відображенні дійсності в художньо-емоційному вигляді або на суспільних ілюзіях.

Цей світогляд є домінуючим на етапі становлення людського суспільства за часів первісного ладу.

Характерні риси:

- розглядання всіх явищ світу в родинній єдності;
- одухотворення (наділення духовною складовою) всіх природних явищ;
- перенесення на духовні сутності природних явищ людиноподібних властивостей.

Релігійний світогляд – це така форма світогляду, в якій уявлення про світ існують у містичному вигляді, ґрунтуючись на його (світу) чіткому розподілі на земний природний, що сприймається людиною, та надприродний божественний, який людиною не сприймається.

Характерні риси:

- теоцентричність;
- догматизм (консервативність, незмінність);
- заперечення можливості пізнання надприродного божественного світу за допомогою відчуттів та розуму.

Науковий світогляд – це єдина взаємопов'язана система знань про світ, яка знаходиться у постійному розвитку і ґрунтується на визнанні об'єктивності світу та можливості його пізнання за допомогою відчуттів і мислення.

Характерні риси:

- об'єктивність;
- теоретична оформленість та логічна обґрунтованість;
- переконливість.

Питання 4. Філософія та її співвідношення зі світоглядом.

Філософія – це теоретично оформлений світогляд, що спирається на досягнення наук про природу та суспільство і характеризується певним рівнем логічної доведеності.

Об'єктом філософії є теоретичні моделі реально існуючих феноменів.

Предметом філософії є детермінанти оптимізації теоретичних моделей реально існуючих феноменів.

Філософія виконує низку функцій. Оскільки філософія є загальнотеоретичною і загальнометодологічною основою наук, вона дає визначені принципи, закони, категорії мислення і тому фахівець будь-якої галузі людської діяльності так чи інакше, щоб відповідати вимогам часу, опановує філософське знання.

Функції філософії:

- *світоглядна* – полягає у створенні теоретично оформленої цілісної картини світу, загальної систему розуміння світу, природи, людини, суспільства в їхніх сутнісних характеристиках; допомагає людині знайти й обґрунтувати свої життєві орієнтири, пріоритети та цінності;
- *методологічна* – забезпечує формування загальних принципів і норм пізнавальної та практично-перетворювальної діяльності; сприяє засвоєнню наукових знань і створенню передумов для наукових відкриттів;
- *критична* – сприяє формуванню культури людського мислення, виробленню неупередженого ставлення до світу, інших людей і самого себе;
- *комунікативна* – проявляється в тому, що через філософські роздуми відбувається зв'язок часів, культурний розвиток людства здійснюється як

- діалог; сприяє раціоналізації комунікативного досвіду і збалансування суспільного буття;
- *прогностична* – полягає в тому, щоб, критично осмислюючи соціальну дійсність, виробляти і обґрунтовувати цілі та пріоритети розвитку суспільства, нові ідеальні моделі суспільного устрою, системи норм і цінностей.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке світогляд?
2. Поясніть відмінності між світосприйняттям і світорозумінням.
3. Які існують історичні типи світогляду?
4. Що відрізняє філософію від міфу, релігії, науки?
5. У чому полягає специфіка та особливості філософського знання?
6. Назвіть функції філософії, дайте коротку характеристику кожній.

Література: [1, с. 9-27], [2, с. 7-9, 25-19], [3, с. 8-14], [4, с. 8-20], [8, с. 5-27].

**Тема: ОСНОВНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇЇ
                         ОСНОВНІ НАПРЯМКИ**

План:

1. Проблема «основного питання» філософії.
2. Питання про співвідношення матеріального та духовного.
3. Колективістський та індивідуалістичний типи світогляду і їх співвідношення.

Мега: засвоїти критерії визначення основних питань філософії, визначити особливості формування світогляду залежно від вирішення основних питань філософії.

Питання 1. Проблема «основного питання» філософії.

«Енциклопедія Сучасної України» зазначає, що поняття «основне питання філософії» використовують в однині і множині, а його визначення необхідно розглядати відповідно до зміни парадигм у філософії [7]. Саме останнім, на наш погляд, зумовлено те, що у сучасних підручниках з філософії практично відсутня окрема тема з подібною назвою. Можливо це і було б доречним, якби взагалі не існувало таких питань.

Але ж протягом всієї своєї історії філософія ставила і прагнула дати відповіді на питання, які мають статус «вічних», тобто перманентно актуальних, оскільки відповіді на них обумовлюють систему узагальнених поглядів на світ і людину. Що є основою світу? Чи світ упорядковано або він є хаотичним? Яке місце займає у цьому світі людина? Чи є вона творцем своєї власної долі? Чи спроможна вона пізнавати світ і саму себе? Чи може вона досягнути щастя і в чому воно полягає?

Загальновідомо, що І. Кант вважав найважливішим питанням, на яке повинна відповісти філософія, це питання: «Що таке людина?». За І. Кантом воно поділяється на три питання: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?» і «На що я можу сподіватися?» [5, с. 132]. Безумовно, важливим є і питання про сенс людського життя як його сформулював А. Камю: «Варте чи не варте життя того, щоб його прожити?»

Наведені приклади аж ніяк не відповідають твердженню Вікіпедії, що «основне питання філософії» є суто марксистським терміном [6, https://uk.wikipedia.org/wiki/Основне_питання_філософії]. А намагання уникнути підозри у «порочному» зв'язку з вченням Маркса змушують по можливості не акцентувати увагу конкретно на розгляді основних питань філософії, сором'язливо приховуючи їх розгляд у передмові чи вступі або маскуючи у параграфах з назвою на кшталт

«Предмет філософії і коло її основних проблем» [1, с. 17-22]. Ігнорування ж взагалі самого факту існування таких питань негативно позначається на послідовності викладу матеріалу.

Прикладом останнього може бути структура одного з підручників, автори якого по завершенні вивчення тем формулюють цілком доречні тестові питання з відповідями (звернути увагу на сторінки і на *курсив*):

Яке основне питання філософії [4, с. 22]?

- а) питання про сенс людського буття;
- б) *питання про відношення мислення до буття, духу до природи, ідеального до матеріального;*
- в) проблема загальної структури світу;
- г) проблема методу наукового пізнання.

Сократ увійшов в історію філософії як [4, с. 45]:

- а) проповідник морального образу життя;
- б) визначний *матеріаліст*;
- в) *суб'єктивний ідеаліст*;
- г) послідовник софістів.

Арістотель як філософ:

- а) є прихильником *матеріалізму*;
- б) продовжував та розвивав філософію Платона;
- в) виступав з критикою вчення софістів;
- г) допускав *коливання між матеріалізмом та ідеалізмом*.

При цьому виділені курсивом поняття попередньо у темах не розглядалися, а що таке «ідеалізм» як «філософський напрям, протилежний матеріалізму у вирішенні *основного питання в філософії*» [4, с. 307] пояснюється тільки у словнику термінів, наприкінці підручника. Там же згадуються об'єктивний і суб'єктивний різновиди ідеалізму, а ще нижче, за абеткою, роз'яснюється, що таке «матеріалізм» [4, с. 345].

Така послідовність подання матеріалу, на наш погляд, є не зовсім переконливою.

Для остаточного з'ясування проблеми наявності основних питань філософії та їхнього змісту використаємо матеріал попередньої теми, а саме: пригадаємо, що *філософія є теоретично оформленим світоглядом і вивчає теоретично оформлені світоглядні уявлення*. Виходячи з цього, можна переконливо, на нашу думку, стверджувати, що основними питаннями філософії є такі, від відповіді на які залежить формування світогляду.

Питання 2. Співвідношення матеріального та духовного.

Одним з основних питань філософії традиційно вважається питання про співвідношення матеріального та духовного, яке в онтологічному сенсі необхідно розуміти як визнання того, що з них (матеріальне чи духовне) є первинним (першоосною, першопричиною всього, що існує).

Залежно від відповіді на це питання розрізняють два основні напрямки філософії: *матеріалізм* та *ідеалізм*.

Матеріалізм – це напрямок філософії, який ґрунтується на переконаності свідомості, яка пізнає світ, у своїй залежності від природної та соціальної реальності, що існує вічно.

Ідеалізм – це напрямок філософії, який активну творчу роль визнає виключно за духовною першоосною, лише її наділяючи здатністю до саморозвитку.

У свою чергу, розрізняють *об'єктивний* та *суб'єктивний* різновиди ідеалізму.

Об'єктивний ідеалізм – це напрямок філософії, який стверджує, що першоосною дійсності є особлива позалюдська надіндивідуальна духовна субстанція.

Суб'єктивний ідеалізм – це напрямок філософії, який уявлення про світ зводить до змісту індивідуальної свідомості.

Оригінальним є дуалізм, який вважає матеріальну і духовну субстанції рівноправними началами, стверджуючи їх рівноцінність.

Необхідно зазначити: те, що визнається первинним, «автоматично» наділяється такими невід'ємними властивостями (атрибутами):

- *безкінечність* у широкому розумінні: не тільки просторовому, а й часовому (вічність) та структурному (нескінченна багатоманітність (розмаїття) проявів);
- *здатність до саморозвитку*: те, що є первинним ніким і нічим не створюється, воно само все створює.

Питання 3. Колективістський та індивідуалістичний типи світогляду і їх співвідношення.

Розглядаючи питання про співвідношення двох складових світогляду: колективістської та індивідуалістичної, необхідно зауважити, що ці складові завжди діалектично співіснують у структурі світогляду як на індивідуальному, так і на масовому рівнях. А тому вирішення цього питання потрібно розуміти не як визнання того, яка з цих складових є первинною (як у випадку матеріального та духовного), а як визначення того, яка з них є домінуючою.

Основний зміст світогляду “колективістського” типу можна визначити як усвідомлення індивідом себе не тільки частиною людської спільноти (навіть при всіх своїх індивідуальних особливостях), але й складовою частиною світу як цілісної системи взаємопов'язаних явищ (*онтологічний аспект*). Така система поглядів визначає вкрай обережний, зважений характер діяльності індивіда (*практичний аспект*), оскільки передбачає всебічний аналіз і оцінку наслідків будь-яких, навіть незначних, своїх дій для світу як складної системи, частиною якої є сам діючий суб'єкт. Якщо при цьому не

обмежуватися розумінням тільки «миттєвого» колективізму, а розглядати його, так би мовити, у часовій перспективі у вигляді поваги до традицій попередніх поколінь і врахування інтересів наступних (*аксіологічний аспект*), то стає зрозумілим, наскільки обмеженою є активність індивіда-колективіста тією значною кількістю стримуючих факторів, які обов'язково необхідно враховувати.

Основний зміст “індивідуалістичного” світогляду полягає в усвідомленні людиною своєї особливості і неповторності, результатом чого є виокремлення себе як особливого явища із цілісної системи світу (*онтологічний аспект*). При цьому власна особистість розглядається як особлива цінність (*аксіологічний аспект*), а пріоритет власних інтересів передбачає їх реалізацію у будь-який спосіб. Світ розглядається окремо як об'єкт свого активного впливу, а будь-яке інше явище, в тому числі й інший такий же індивід, сприймається, насамперед, як засіб для досягнення головної мети – реалізації власних інтересів. Зрозуміло, що інтенсивна і наполеглива діяльність індивідуаліста, спрямована на досягнення головної вищезгаданої мети, характеризується високим рівнем активності внаслідок якщо не повної відсутності, то, в усякому разі, дуже незначної кількості її обмежень (*практичний аспект*).

Може не так виразно, але все ж таки суттєві відмінності колективістського та індивідуалістичного типів світогляду проявляються і в *гносеологічному аспекті*. Згадаємо, що пізнання – це особливий вид людської діяльності, а отже, багато в чому обумовлюється аксіологічними уявленнями. Саме тому пізнавальним ідеалом колективіста є усвідомлення гармонійної єдності свого мікрокосму і макрокосму, злиття з макрокосмом через не стільки активну діяльність, скільки через споглядальність (медитацію). І знову ж таки зауважимо, що такий пізнавальний підхід

притаманний переважно східним суспільствам традиційного типу. Для індивідуаліста ж пізнавальна діяльність спрямована на пошук додаткових засобів посилення свого впливу на світ з метою його підпорядкування собі.

Історично розвиток індивідуалізму як світоглядної домінанти простежується, передусім, у вигляді розвитку уявлень про свободу, що, у свою чергу, проявляється у таких ознаках:

- розуміння людиною своєї особливості і виключності на відміну від усіх інших явищ світу;
- усвідомлення себе як активної творчої сили, переконаність у своїй незалежності від навколишньої дійсності і в здатності до її пізнання з метою її активного перетворення;
- впевненість у власній значущості та у здатності до самостійного визначення ціннісних орієнтирів та принципів своєї діяльності.

Питання для самоперевірки:

1. Які питання можна вважати основними для філософії?
2. У чому полягають суттєві відмінності світогляду у різних аспектах залежно від відповіді на питання про співвідношення матеріального та духовного (пояснити, проілюструвати)?
3. Як формуються істотні відмінності у різних аспектах світогляду залежно від співвідношення його колективістської та індивідуалістичної складових (пояснити, проілюструвати)?
4. Як співвідносяться колективізм та індивідуалізм історично залежно від розвитку суспільства?

Література: [1, с. 19-22], [2, с. 13-15], [9, с. 21, 24, 132].

**Тема: МЕТОДИ ФІЛОСОФСЬКОГО ПІЗНАННЯ.
ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ**

План:

1. Діалектика та її зміст.
2. Альтернативи діалектики.
3. Закон як особливий тип зв'язку.
4. Закони та категорії діалектики.

Мета: засвоїти основний зміст діалектики як теорії та методу філософського пізнання та визначити, у чому полягає альтернативність діалектики по відношенню до метафізики, догматизму, софістики та інших методів; визначити методологічне значення та пояснити сутність законів діалектики; розкрити зміст категорій діалектики.

Питання 1. Діалектика та її зміст.

Слово «діалектика» (від грец. *dialektike* – мистецтво вести бесіду) має багато спільного зі словом «діалог» (від грец. *dialogos* – розмова між двома або кількома особами).

Термін вперше був запропонований ще за часів Античності (ймовірно Сократом) і означав мистецтво вмілого дискутування, в ході якого через протиставлення протилежних точок зору виявляються та вилучаються невірні положення і, таким чином, відбувається поступове наближення до істини.

У сучасному розумінні *діалектика* – це вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та пізнання.

Як теорія розвитку діалектика ґрунтується на принципах *всезагального зв'язку* та *взаємодії*.

Зв'язок – це поняття, яке означає взаємообумовленість явищ, що розділені у просторі та часі.

Взаємодія – це поняття, яке відображає процеси взаємовпливу різних об'єктів, зміни їхніх станів, взаємоперехід та породження одних об'єктів іншими.

Тезово зміст діалектики можна висловити таким чином: «Світ є безкінечною системою, всі складові якої

знаходяться у взаємозв'язку, а отже, – у взаємодії і, як результат, – у постійній зміні, тобто – у розвитку». У такому вигляді діалектика виступає як метод і теорія філософського пізнання.

Питання 2. Альтернативи діалектики.

Існують методи пізнання і пояснення дійсності альтернативні діалектиці. До них належать, зокрема, догматизм, релятивізм, еkleктика, софістика.

Під догматизмом (від грец. dogma – вчення, усталена думка) розуміють некритичний тип мислення, що спирається на положення, які сприймаються як абсолютна (незмінна) істина. Характерними прикладами догматизму є положення релігійних віровчень, які підносяться як вічні, священні істини, які не підлягають критичному обговоренню і вимагають сліпої, беззаперечної віри.

Релятивізм (від лат. relativus – відносний) на противагу догматизму перебільшує відносність, недостовірність, хиткість як буття, так і пізнання. Якщо догматизм абсолютизує в мисленні момент сталого, незмінного, то релятивізм, навпаки, – момент змінного, рухливого, перебільшуючи значення відносної істини, відкидаючи момент її абсолютності.

Еkleктика (від грец. elektikos – той, що вибирає) – це методологічний прийом, що полягає у безсистемному зборі та поєднанні різних знань, що ґрунтується на безпринципному, механічному поєднанні різних аргументів, позицій і концепцій і характеризується нездатністю виділити серед ознак, характеристик головні, суттєві. Образно кажучи, еkleктика – це «мішанина».

Софістика (від грец. sophisticē – витончений, помилковий) – це метод аргументації, заснований на навмисному порушенні законів логіки і на свідомому вживанні у суперечці або доказах невірних аргументів (софізмів).

Більш детально розглянемо *метафізику* як основну альтернативу діалектики.

Вперше термін «метафізика» був введений систематизаторами Аристотеля для позначення того, що є недосяжним для чуттєвого сприйняття і пізнання чого є можливим лише за допомогою теоретизування. Надалі метафізичний метод існував паралельно з діалектикою, іноді навіть і домінуючи над нею.

На сьогодні існує декілька розумінь терміна «метафізика»:

1. Як вчення про надчуттєві принципи існування світу, які не підлягають вивченню за допомогою емпіричних методів конкретних наук.
2. Оскільки філософія займається чистим теоретизуванням, то у повсякденному розумінні термін «метафізика» використовується як синонім філософії або для позначення чогось абстрактного та малозрозумілого.
3. *Метафізика* (як альтернатива діалектики) розуміється як спосіб мислення, для якого характерні односторонність та абсолютизація чогось одного у складі цілого.

Останній підхід має свої недоліки, оскільки вилучення об'єкта із цілісної системи не дозволяє встановити його зв'язки з іншими об'єктами, представляючи, таким чином, об'єкт без взаємодії з іншими та створюючи уявлення про його статичність і, навіть, незмінність. У результаті не забезпечується повна картина явища, оскільки ускладнюється розуміння ролі окремого об'єкта у складі цілого.

Дуже близьким до метафізики є *редукціонізм*.

Редукція – це методологічний підхід, який полягає у вивченні складних явищ шляхом їхнього розподілу на більш прості для полегшення точності аналізу.

Абсолютизація редукції призводить до *редукціонізму* – концепції, яка стверджує можливість повного зведення складних вищих явищ до основних простих нижчих.

Питання 3. Закон як особливий тип зв'язку.

У гносеологічному плані закони нерідко ототожнюються з аксіомами, принципами, обов'язковими правилами і приписами. Найхарактернішими ознаками законів є необхідність, істотність, повторюваність, стійкість, регулярність.

Закон – це суттєвий, стійкий, повторюваний, об'єктивний та необхідний тип зв'язку між явищами, який обумовлює їх функціонування та розвиток.

За ступенем розповсюдженості свого прояву закони поділяються на:

- *специфічні*, дія яких проявляється обмежено, тільки в окремих сферах буття і які вивчаються конкретними науками;
- *загальні*, дія яких проявляється у кількох сферах буття;
- *універсальні*, дія яких проявляється в усіх сферах буття – закони діалектики.

Крім того, закони поділяються на закони функціонування та закони розвитку.

Закони є параметрами порядку, що «приборкують» нестабільність, випадковість. Разом із поняттям «закон» у філософській літературі нерідко вживається поняття «закономірність».

Закономірність – це тенденція розвитку, яка зумовлена дією одного або кількох законів, являючись конкретизованою формою прояву закону і характеризуючи ступінь ймовірності його дії.

Питання 4. Закони та категорії діалектики.

Закон єдності та боротьби протилежностей.

Кожне явище і світ загалом складаються з елементів, які є не тотожними один одному, а, отже, відрізняючись один від одного, знаходяться у постійній протидії.

Протилежність – це одна із сторін, що беруть участь у протидії.

Протиріччя – це внутрішня причина руху, яка є наслідком взаємодії між протилежними силами, явищами або складовими явища.

Формулювання закону: кожне явище містить у собі протилежності, які знаходяться у постійній протидії, що зумовлює існування явища та його розвиток.

Цей закон пояснює причину розвитку.

Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.

Кожне явище є сукупністю певної *кількості* та *якості*.

Кількість – це характеристика явища, яка визначає його як сукупність однорідних частин.

Якість – це характеристика явища, яка визначає сукупність тих його суттєвих властивостей, які відрізняють це явище від інших.

Формулювання закону: постійне накопичення кількісних змін обов'язково призводить у певний момент до корінних суттєвих змін, тобто до переходу від старої якості до нової.

Вважається, що такий перехід може бути поступовим або відносно миттєвим. У першому випадку має місце послідовний еволюційний розвиток, а у другому – стрибкоподібний революційний.

Діалектична єдність кількості та якості характеризується категорією міра, яка виражає органічну єдність якісної і кількісної визначеності предмета або явища, обумовлюючи такий інтервал кількісних змін, в межах якого зберігається якісна визначеність предмета.

Цей закон пояснює механізм розвитку.

Закон заперечення заперечення.

Кожного разу поява нового у процесі розвитку є результатом зміни якісних станів. При цьому своєю появою нова якість, яка є результатом розвитку попередньої і відрізняється від неї, заперечує її. Але це заперечення не є повним, оскільки нове явище містить у собі ті чи інші ознаки попереднього.

Заперечення – це перетворення у процесі розвитку одного явища на інше при знищенні першого та створенні можливостей для подальшого розвитку.

Формулювання закону: існуюча якість, заперечуючи попередню, буде, у свою чергу, заперечуватися новою.

Цей закон характеризує послідовність та наступність розвитку, пояснюючи, що нове не виникає із нічого, а, виникнувши є, у свою чергу, основою для подальшого розвитку і появи більш нового.

Категорії діалектики.

Категорія – гранично загальне поняття, що виражає найбільш суттєві відносини дійсності.

Універсальні зв'язки буття:

а) явище та сутність

Сутність – це філософська категорія, що позначає організуючу основу форм зовнішнього прояву предметів, явищ та процесів, яка полягає у їхніх внутрішніх зв'язках і визначає їхню природу та сукупність характерних рис.

Явище – це філософська категорія, яка позначає одиничне зовнішнє виявлення сутності та відображає лише один з її аспектів.

Діалектика явища та сутності:

- сутність нерозривно пов'язана з формами свого виявлення (явищем);
- сутність можна зрозуміти лише через її прояви, а явища, у свою чергу, можна пояснити лише за умови розуміння сутності;
- тим, що сутність знаходиться у постійному розвитку, зумовлюється розвиток явищ.

б) одиничне та загальне

Одиничне – це філософська категорія, яка позначає відносну відособленість предметів та явищ із властивими їм специфічними особливостями, що складають їхню якісну та кількісну визначеність.

Загальне – це філософська категорія, яка позначає одиничне у множині, тобто це об'єктивно існуюча

тотожність характеристик окремих предметів та явищ, їхня однотипність у деяких відношеннях, приналежність до однієї групи явищ або до однієї системи зв'язків.

Діалектика одиничного та загального:

- виникнення та існування одиничного обумовлюється загальними закономірностями, а загальне, у свою чергу, проявляється тільки в одиничному і через одиничне;
- проявом діалектики цих категорій є категорія *особливого*, яка позначає міру і спосіб поєднання загального та одиничного в одному явищі.

Структурні зв'язки:

а) частина та ціле

Частина – це філософська категорія, яка позначає складовий елемент системи.

Ціле – це філософська категорія, яка позначає узагальнену характеристику об'єктів, що мають складну внутрішню будову, і характеризує єдність частин у багатоманітності їх зв'язків.

Принцип цілісності: ціле не зводиться до простої суми частин, а полягає у їхніх взаємозв'язках, які обумовлюють появу нових властивостей, нехарактерних для окремих складових цілого.

Діалектика частини та цілого полягає у їхньому співіснуванні, яке, у свою чергу, проявляється у їхній *співвідносності та одночасності*.

Співвідносність полягає у тому, що частина і ціле взаємно обумовлені і не мають сенсу окремо, а тільки у співвідношенні.

Одночасність полягає у тому, що як атрибути буття частина і ціле мають рівноправне онтологічне значення: питання про те, що з них передує іншому, не має сенсу.

б) форма та зміст

Форма – це філософська категорія, яка позначає адекватний змісту спосіб його вираження.

Зміст – це філософська категорія, яка позначає сукупність усіх елементів об'єкта в їхній взаємодії та функціонуванні, що зумовлює єдність властивостей об'єкта, його зв'язків та тенденцій розвитку.

Діалектика форми та змісту:

- зміст не може існувати без форми, оскільки зміст проявляється у формі;
- форма відображає певні властивості змісту і визначається ним;
- взаємна відповідність форми та змісту: якщо у процесі розвитку зміст не відповідає формі, то ця невідповідність тимчасова і згодом стара форма зникає, поступаючись місцем новій, більш адекватній.

Зв'язки детермінації:

а) випадковість та необхідність

Необхідність – це філософська категорія, що позначає закономірний тип зв'язку між явищами, який зумовлюється їхньою стійкою внутрішньою основою і сукупністю суттєвих умов їхнього виникнення, існування та розвитку.

Таким чином, необхідність є проявом закономірності, її фактичним здійсненням.

Випадковість – це філософська категорія, що позначає такий тип зв'язку, який обумовлюється несуттєвими причинами для явища, що розглядається.

Діалектика необхідного та випадкового:

- випадковість та необхідність співіснують у конкретному явищі, зумовлюючи його;
- необхідність реалізується через випадковість, але при цьому випадковість може впливати на розвиток необхідного;
- випадковість у процесі розвитку може перетворитись на необхідність.

б) можливість та дійсність

Необхідність та випадковість є різними способами перетворення можливого на дійсне.

Можливість – це філософська категорія, яка позначає приховану тенденцію розвитку існуючої дійсності.

Дійсність – це філософська категорія, яка позначає реалізовану можливість.

Діалектика можливого та дійсного полягає, з одного боку, в їхній єдності, а, з іншого боку, – в їхній протилежності:

- можливості не можуть існувати поза дійсністю;
- дійсність є результатом реалізації можливості і містить у собі нові можливості, але не будь-яка можливість може реалізуватись і втілитись у дійсність.

Питання для самоперевірки:

1. Наскільки, на Вашу думку, відрізняється зміст поняття «діалектика» як його розуміли за часів Античності від сучасного?
2. На яких принципах ґрунтується діалектика як теорія розвитку?
3. Сформулюйте тезово зміст діалектики як методу і теорії філософського пізнання. Розкрийте сутність альтернативних концепцій діалектики.
4. Розкрийте зміст поняття «закономірність». Чим воно відрізняється від поняття «закон»?
5. У чому полягає методологічне значення законів діалектики для науки і практики?
6. Що відображає кожен із законів діалектики?
7. З'ясуйте сутність основних категорій, що характеризують діалектику як теорію розвитку.

Література: [1, с. 22-23, 226-257], [2, с. 173-195], [4, с. 19], [3, с. 200-206], [8, с. 222-258], [9, с. 148-150].

Тема: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОНТОЛОГІЇ

План:

1. Буття та його філософський зміст.
2. Матерія та її властивості.
3. Форми та спосіб існування матерії.
4. Свідомість, її властивості та структура.
5. Соціальна природа свідомості.

Мета: визначити зміст категорій «буття», «матерія», «свідомість»; пояснити логіку еволюції уявлень про буття і матерію в історичному контексті; засвоїти філософське розуміння атрибутів матерії – руху, простору, часу; визначити характерні властивості свідомості, обґрунтовувати її суспільно-історичну природу.

Питання 1. Буття та його філософський зміст.

Філософські категорії у своїй сукупності відображають найсуттєвіші, найзагальніші якості і властивості буття як реальності. Категорія буття у філософії характеризує граничні, найзагальніші ознаки всього наявного, суцього, того, що присутнє в світі, існує як безпосередня дійсність. Категорія «буття» виражає такі ідеї:

- світ існує як цілісність, що є безкінечною у просторі та часі;
- для природного та духовного спільним є те, що вони існують, тільки у різних формах.

Існуючи в єдності, що утворює цілісний світ явищ, процесів, предметів, речей, буття є диференційованим, структурованим, істотно різноманітним.

Серед основних форм буття виділяють:

- буття речей:
  - а) буття речей (предметів) природних;
  - б) буття речей, створених людиною;
- буття людини;
- буття духовне;

– буття соціальне.

Значущість проблеми буття обумовлюється важливістю розуміння «істинного (первинного) буття» для вирішення одного з основних питань філософії про співвідносність матеріального та духовного. Під істинним буттям розуміється таке, яке обумовлює існування всього, що є у світі і самого світу.

Питання 2. Матерія та її властивості.

З позицій ідеалізму матерія розглядається як первинна речовина, з якої складається все, що доступне людині для сприйняття через відчуття, але сам по собі цей субстрат є пасивним і не має змоги до саморозвитку.

З позицій матеріалізму *матерія* – це філософська категорія, якою позначається об'єктивна реальність, яка сприймається людиною через відчуття і відображається ними, але існує при цьому об'єктивно, тобто незалежно від людини.

Таким чином, *об'єктивність* розглядається матеріалізмом як важлива властивість матерії, з якої виводиться її (матерії) первинність. Іншими властивостями матерії є:

– *безкінечність* (просторова, часова і структурна);

просторова безкінечність означає відсутність просторових меж;

часова безкінечність означає вічність і є, як і *об'єктивність* матерії, підставою для обґрунтування її первинності;

структурна безкінечність матерії розуміється як нескінченна багатоманітність (розмаїття) її проявів;

– *пізнаваність* (можливість пізнання матерії);

обґрунтовується таким чином: оскільки свідомість є похідною від матерії в силу первинності останньої, то свідомість існує за тими ж законами, що і матерія. Отже, ці закони доступні свідомості для пізнання за допомогою відчуттів та розуму як вищого типу мисленнєвої діяльності;

– *здатність до відображення.*

Відображення – це загальна властивість матерії, яка полягає у здатності матеріальних об'єктів відтворювати у своїх змінах властивості інших матеріальних об'єктів за умови їхньої взаємодії.

Питання 3. Форми та спосіб існування матерії.

Формами існування матерії є *простір* і *час*. Поняття «форми існування матерії» означає нерозривну єдність матерії, простору і часу, тобто неможливість існування матерії поза простором і часом.

Простір – це форма існування матерії, яка характеризується такими властивостями, як: протяжність, структурність і взаємодія.

Час – це форма існування матерії, яка характеризується такими властивостями, як тривалість і послідовність зміни станів.

Способом існування матерії є *рух*, який полягає у зміні станів матеріальних об'єктів внаслідок їх взаємодії.

Якщо визнавати діалектичність матеріального світу, то необхідно виключити можливість існування стану абсолютного спокою, але при цьому можна говорити про відносний спокій як «сталий» рух.

Спокій – це характеристика руху у його стійкій формі, при якій не порушується якісна специфіка предмета.

Як процес зміни якісних станів рух пояснюється категорією «розвиток» – це такий рух, при якому відбувається не просто зміна вже існуючих властивостей і станів, а з'являються нові властивості, тобто виникає нова якість.

Основні різновиди розвитку:

прогрес – це такий розвиток, при якому відбувається перехід від нижчого до вищого, від простого до складного, більш досконалого;

регрес – це такий розвиток, при якому відбувається деградація, зниження ефективності функціонування і втрачається здатність до того, що було можливим раніше.

Питання 4. Свідомість, її властивості та структура.

Свідомість – це особлива форма відображення, яка притаманна вищому рівню розвитку живої матерії і полягає у здатності активно використовувати результати відображення у процесі діяльності.

Властивості свідомості:

- *універсальність* – здатність відображати все, що сприймається;
- *конкретність* – маючи можливість відображати реальність в цілому, свідомість здатна виділяти її окремі аспекти;
- *цілеспрямованість* – свідомо діяльність обов’язково передбачає ціле покладання у вигляді бажаного результату;
- *суб’єкт-об’єктна єдність* – свідоме відображення суб’єктивним образом об’єктивної реальності;
- *здатність до об’єктивації* – через практичну матеріальну діяльність зміст свідомості може із внутрішнього світу суб’єкта переходити в об’єктивну матеріальну дійсність;
- *активність* – здатність до перетворення об’єктивної реальності;
- *соціальність* – людська свідомість є суспільним продуктом, формою колективного відображення.

Розглядаючи свідомість з точки зору бачення її існування як певних станів, вияву людської сутності стосовно відображення дійсності, ми говоримо про свідомість як єдність емоцій, мислення, пам’яті та волі.

Емоції характеризують психічний стан людини, певною мірою компенсуючи брак доступної їй інформації, і суттєво впливають на мислення та його продуктивність.

Мислення людини має абстрактний характер. Формами абстрактного мислення є поняття, судження та умовиводи, про що йтиметься далі.

Пам'ять – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та відтворенні в мозку індивіда його минулого досвіду.

Воля є свідомим і вільним прагненням людини до здійснення певної мети, яка є для неї цінністю. Воля протилежна імпульсивним потягам і прагненням людини, інколи навіть її життєвим потребам. Вольові зусилля потрібні людині не тоді, коли вона бажає, хоче щось зробити чи чогось досягти, а тоді, коли цього вимагає обов'язок.

Свідомість представляє собою єдність психічних процесів, активно беруть участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і свого власного буття. Психіка людини складається з таких духовних утворень, як свідоме і несвідоме.

У найбільш загальному вигляді свідоме можна представити у вигляді двох компонентів:

- *усвідомлення* – рівень свідомості, де на підставі обробки інформації відбувається фіксація конкретних ідей;
- *самосвідомість* – це рівень свідомості, на якому відбувається аналіз змісту свідомості та процесу мислення, здійснюється цілеспрямований контроль за діяльністю свідомості.

Самосвідомість існує в різних формах і в різному ступені прояву. Явні форми самосвідомості, коли ті або інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта, носять назву *рефлексії*, яка розуміється як унікальна здатність людської свідомості у процесі сприйняття діяльності сприймати й саму себе. Важливо підкреслити, що рефлексія завжди є не просто усвідомленням того, що є в людині, але одночасно і

переробкою самої людини, спробою виходу за межі того рівня особистості, що був досягнутий.

Несвідоме являє собою сукупність психічних процесів, щодо яких відсутній свідомий суб'єктивний контроль і регулювання. До несвідомого належать підсвідомість та надсвідомість:

- *підсвідомість* – рівень психічного відображення дійсності, на якому відбувається накопичення та збереження інформації без цілеспрямованого контролю з боку свідомості;
- *надсвідомість* – це рівень свідомості, на якому відбувається процес творчості на підставі неконтрольованого синтезу підсвідомості та усвідомлення.

Питання 5. Соціальна природа свідомості.

Соціальна природа людської свідомості впливає з такої її властивості, як соціальність, яка означає, що людська свідомість є суспільним продуктом, формою колективного відображення.

Виникнення людини як свідомої істоти обумовлюється трьома факторами: працею, спілкуванням у процесі праці та мовою.

Праця як цілеспрямована діяльність обов'язково супроводжується мисленням, за допомогою чого стає можливим уявлення бажаного результату в ідеальній формі. Таким чином стають можливими конкретизація мети і визначення засобів її здійснення.

У процесі трудової діяльності люди обов'язково вступають у ті чи інші форми відносин, оскільки вона (трудова діяльність) від самого початку має колективний характер. Таким чином, свідомість як форма колективного відображення неможлива без взаємодії та спілкування, одним із засобів якого є мова.

Мова – це система знаків, за допомогою якої фіксується та передається зміст свідомості.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає діалектика основних форм буття?
2. Наведіть приклади відображення, які розкривали б зміст цього поняття.
3. Що означають поняття «форми існування матерії», «спосіб існування матерії»?
4. У чому полягає особливість свідомості як форми відображення?
5. Які структурні компоненти свідомості забезпечують її когнітивну (пізнавальну) діяльність?
6. У чому виявляються активність свідомості, її творчий характер?
7. До якої структурної складової свідомості відноситься рефлексія? Сформулюйте її визначення.
8. Що охоплює категорія несвідомого? Як співвідносяться свідомість і несвідоме?
9. Чим обумовлюється соціальна природа свідомості?

Література: [1, с. 188-224], [3, с. 193-199], [4, с. 122-146], [8, с. 186-221].

Тема: ГНОСЕОЛОГІЯ (ЕПІСТЕМОЛОГІЯ) – ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

План:

1. Проблема пізнання у філософії.
2. Структура знання. Чуттєвий і раціональний рівні пізнання.
3. Істина та її критерії.
4. Специфіка наукового пізнання. Наука та її роль у суспільстві.

Мета: сформувати чітке уявлення про основні форми і способи пізнання, його види і рівні; проаналізувати

сучасний стан проблеми істини та її критеріїв;
визначити зміст науки та її місце в сучасному світі.

Питання 1. Проблема пізнання у філософії.

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії, що має назву «гносеологія» (грец. γνῶσις – пізнання, λόγος – вчення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують «епістемологія» (грец. ἐπιστήμη – знання, λόγος – вчення). Гносеологія і епістемологія – два поняття, що вказують на одне й те саме явище – теорію пізнання у філософії. Існування двох різних термінів зумовлено тимчасовим і географічним фактором: у німецькій філософії XVIII ст. вчення про пізнавальні здібності людини називали гносеологією, а в англо-американській філософії XX ст. – епістемологією.

Пізнання традиційно характеризують як процес цілеспрямованого активного відображення дійсності у свідомості людини. Цей процес є суспільно-історично обумовленим і відбувається у вигляді отримання та систематизації знання. Іншими словами, пізнання – це діяльність, але діяльність особлива.

Пізнання – це особливий вид діяльності у вигляді набуття і систематизації знання про буття у різних його формах шляхом їх цілеспрямованого та активного відображення у свідомості людини.

Вчення, яке заперечує можливість достовірного пізнання називається *агностицизм*. Проте помилковим було б думати, що агностицизм заперечує пізнання взагалі.

Принципову можливість пізнання визнають як матеріалісти, так і більшість ідеалістів. Але у вирішенні конкретних гносеологічних проблем матеріалізм та ідеалізм докорінно розходяться.

Ідеалізм, який заперечує існування світу незалежно від свідомості, розглядає пізнання як її самодіяльність, стверджуючи, що свій зміст знання отримує не з об'єктивної реальності, а із самої свідомості. Сучасна ж

матеріалістична філософія визнає, що процес пізнання має суспільно-історичний характер.

Реалізація процесу пізнання є результатом діалектичної взаємодії двох його складових протилежностей: *суб'єкта і об'єкта пізнання*

Суб'єкт пізнання – реальна людина як свідомо суспільна істота, яка засвоїла історично вироблені людством форми і методи пізнавальної діяльності і, розвинувши таким чином свої пізнавальні здібності, стала здатною до цілеспрямованої пізнавальної діяльності. Суб'єктом пізнання є не тільки окрема людина, але й суспільство загалом із притаманним йому способом матеріального і духовного виробництва та історично визначеним рівнем розвитку.

Об'єкт пізнання – це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути в принципі вся дійсність, але лише тією мірою, у якій вона ввійшла в сферу діяльності суб'єкта.

Як будь-яка діяльність пізнання обов'язково має результат, яким є знання, отримане у процесі пізнавальної діяльності.

Знання – це результат процесу пізнання, який є суб'єктивним ідеальним образом об'єктивної реальності.

Питання 2. Структура знання. Чуттєвий і раціональний рівні пізнання.

Знання необхідні людині для орієнтації в навколишньому світі, пояснення і передбачення подій, планування й організації діяльності, вироблення інших нових завдань.

Початковою формою і джерелом знань є *відчуття і сприйняття*.

Відчуття – це первинний чуттєвий образ, який є відображенням окремих властивостей предметів або явищ і з'являється внаслідок їхнього впливу на чуттєві органи.

Сприйняття – це цілісний узагальнений образ предмета або явища, що виникає внаслідок їхнього впливу на чуттєві органи.

Відчуття і сприйняття є формами чуттєвого відображення, до яких належить також *уявлення*.

Уявлення – це відновлення пам'яттю образу, який сприймався раніше, або створення образу за допомогою уяви, але не виходячи за рамки чуттєвого досвіду. Уявлення дає можливість зіставити різні сприйняття і наочно уявити властивості, зв'язки та взаємовідношення речей, які в даний момент безпосередньо і не сприймаються.

Вихід же за межі чуттєвого пізнання досягається за допомогою абстрактного мислення.

Абстрактне мислення – це вища форма відображення, якісно відмінний момент пізнання, що дозволяє виявляти не тільки зовнішні властивості і відношення, але й найглибші зв'язки, розкривати закони зміни і розвитку природи і суспільства, проникати в сокровенні таємниці всесвіту.

Формами абстрактного мислення служать поняття, судження та висновки.

Поняття – логічна форма мислення, яка відображає істотні властивості, зв'язки і відношення предметів та явищ; думка або система думок, що узагальнює, виділяє предмети за визначеними загальними і в сукупності специфічними для них ознаками.

Інше визначення: Поняттям називається логічна форма мислення, яка відтворює предмети і явища в їхніх істотних ознаках.

Істотні ознаки – це такі ознаки, котрі відображають природу предмета, його сутність і відрізняють його від усіх інших предметів.

Судження – це логічна форма мислення, в якій, за допомогою поєднання понять, що-небудь стверджується або заперечується про реальні речі та явища.

Між поняттям і судженням існує тісний взаємозв'язок – ще Аристотель наголошував, що судження (прості) є, власне, розгорнутою формою поняття, а поняття – згорнутою формою судження.

Умовивід (висновок) – це логічна форма мислення, за допомогою якої з одних думок (засновків) одержують нові думки – висновки.

Питання 3. Істина та її критерії.

Пізнання виступає як процес проникнення думки в об'єкт, а пізнавальною метою цього процесу є досягнення істини.

Істина – це адекватне відображення об'єкта пізнання суб'єктом.

Вимога адекватності відображення зумовлює об'єктивність істини.

Об'єктивна істина – це такий зміст людських знань про дійсність, що є точним її відображенням і який не залежить ні від конкретної людини, ні від людства.

Діалектика процесу пізнання розкривається в поняттях «абсолютна істина» та «відносна істина». Абсолютна істина – це остаточне знання, зміст якого є повністю тотожним самому об'єкту і не може бути спростованим подальшим розвитком пізнання. Поняття абсолютної істини у строгому розумінні заперечує ідею безмежності світу і безкінечності процесу розвитку. Тому вірним буде твердження, що абсолютна істина – це пізнавальний ідеал, до якого можна прагнути, але який є недосяжним.

Виходячи з останнього, можна зробити висновок, що істина завжди відносна і конкретна.

Відносна істина – це таке знання, зміст якого є відносно точним, але неповним відображенням дійсності і не створює її всебічного вичерпного образу.

Принцип конкретності істини передбачає максимально точне виявлення тих меж, у яких знання є

об'єктивним, тобто тих умов, за яких об'єкт виник та існує. Ігнорування вимоги конкретності істини призводить до помилок, до хибності (хибного знання).

Хибне знання (*хиба, помилка*) – таке знання, в якому реальність відтворюється неадекватно і яке зумовлене історичним рівнем розвитку суб'єкта та його місцем у суспільстві.

Існує декілька концепцій *критеріїв істини*, серед яких можна відзначити:

- *кореспондентна* теорія істини (від латин. *correspondentia* – відповідність, збіг) передбачає, що істина – це відповідність дійсному, тобто фактичному стану справ і виражає розуміння істинності, яке видається переконливим з точки зору здорового глузду – істинне пояснення має описувати предмети такими, якими вони є насправді;
- *когерентна* теорія істини (від англ. *coherent* – узгоджений, зв'язний) передбачає, що висловлювання є істинним, якщо воно належить до системи взаємоузгоджених висловлювань; тобто наголошується така важлива риса істини, як несуперечливість, адже якщо в якійсь системі знань містяться твердження, які суперечать одне одному, це означає, що туди потрапила помилка;
- *прагматична* теорія істини основним критерієм істинності вважає корисність; тобто, на думку представників прагматизму, перевагу слід надавати тим поясненням, які дозволяють успішно діяти, досягати поставленої мети.

На сьогодні найбільш поширеним і визнаним підходом до розуміння критеріїв істини є визнання у якості такого *колективної суспільної практики*.

Практика – предметно-чуттєва діяльність людей, спрямована на перетворення природного і соціального світу.

Питання 4. Специфіка наукового пізнання. Наука та її роль у суспільстві.

Пізнання виникло разом із виникненням людства і виступає необхідною складовою частиною будь-якої діяльності людини – перетворювальної, виробничої і споживчої, духовної тощо. Однак в подальшому розвитку суспільства внаслідок суспільного розподілу праці пізнання виокремлюється в особливий вид життєдіяльності і починає розвиватися на своїй власній основі. З цією обставиною пов'язують виникнення науки. Тому виділяють донаукове пізнання, яке забезпечує отримання знання про об'єкт у процесі щоденної життєдіяльності і закріплює його в буденному досвіді, та наукове пізнання, що здійснюється завдяки діяльності окремої спеціально підготовленої соціальної групи – наукового співтовариства, вчених – і стає їхньою професійною справою. Конкретний акт такого пізнання з конкретно визначеними об'єктом, метою, методикою, який націлений на отримання конкретного результату, називають науковим дослідженням.

Здобуте у процесі наукового дослідження знання знаходить свій вираз в емпіричних і теоретичних побудовах, наукових абстракціях, гіпотезах, теоріях, системах теорій, що об'єднуються в окремі наукові дисципліни, які, у свою чергу, синтезуються в цілі галузі наукового знання і в своїй сукупності утворюють науку. Виокремлюють також позанаукове пізнання, яке здійснюється в інших професійних сферах діяльності, зокрема художній, політичній, правовій тощо. Його результати закріплюються в формах суспільної свідомості.

Наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність.

Наука – це сфера людської діяльності, що спрямована на вироблення і систематизацію об'єктивних

знань про дійсність, як одна з форм суспільної свідомості.

Методи пізнання взагалі та наукового зокрема можна класифікувати за його рівнями, поділивши на емпіричні та теоретичні.

До *емпіричних (дослідних) методів* пізнання належать спостереження, вимірювання та експерименти.

Спостереження – певна система фіксування та реєстрації властивостей досліджуваного об'єкта у природних умовах або в умовах експерименту, що спрямовується визначеною задачею.

Основні функції спостереження такі:

- фіксація та реєстрація фактів;
- попередня класифікація фактів, вже зафіксованих на основі певних принципів, сформульованих на основі існуючих теорій;
- порівнювання зафіксованих фактів.

Факти – це сприйняті людиною (суб'єктом пізнання) та зафіксовані у визначеній формі ті або інші сторони, моменти дійсності.

Метод виміру – це певна система фіксації та реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів і апаратів.

Експеримент – це метод емпіричного рівня пізнання, засіб почуттєво-предметної діяльності.

Теоретичні методи.

Аналіз – це метод наукового дослідження об'єкта, що характеризується вивченням його окремих частин шляхом уявного виділення складових (сторін, ознак, властивостей, відношень) з метою їхнього всебічного вивчення.

Синтез – це поєднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета в єдине ціле.

Аналіз і синтез діалектично суперечливі і взаємообумовлені методи наукового дослідження.

Індукція – це такий метод наукового пізнання, коли на основі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це процес виведення загального положення на основі спостереження за низкою одиничних фактів.

Дедукція – це метод наукового пізнання, за допомогою якого на підставі загального принципу логічним шляхом з одних положень як істинних із необхідністю виводиться нове істинне знання про окреме.

Абстрагування – це метод відволікання від деяких властивостей і відношень об'єкта й одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях і відношеннях, що є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Моделювання – це метод вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його аналогу (моделі), що заміняє оригінал, його сторони і властивості, які становлять безпосередній предмет наукового інтересу.

Формами наукового пізнання є ідеї, проблеми, гіпотези, концепції та теорії.

Ідея – це форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки та закономірності дійсності і спрямована на її перетворення.

Проблема – це форма наукового пізнання, яка відображає єдність двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. *Іншими словами*: проблема – це форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнано людиною, але треба пізнати.

Гіпотеза – це наукове припущення про причину яких-небудь явищ, істинність яких за сучасного стану

пізнання і виробництва не може бути перевірена і доведена.

Концепція – це форма і засіб наукового пізнання, засіб розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії.

Теорія – це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність.

Бурхливий розвиток наукових знань в кінці XIX – на початку XX століть привів до спроби проголошення науки вищою цінністю людської цивілізації. *Сцієнтизм* (від лат. scientia – знання, наука) – науковий світогляд, що сформувався в середині XIX століття. Він розглядає науку як культурно-світоглядний зразок і пропонує застосовувати наукові цінності та методи практично у всіх галузях людського знання та освоєння світу. Прихильники сцієнтизму вітають досягнення науково-технічного прогресу і вірять у безмежні можливості науки. Зокрема, вони переконані, що вона може вирішити усі проблеми людського існування.

Одночасно зі сцієнтизмом виникла і його антитеза – *антисцієнтизм*, який стояв на прямо протилежних позиціях і вимагав обмеження експансії науки й повернення до традиційних цінностей і способів діяльності. Антисцієнтизм вказує на обмеженість науково-технічного прогресу та можливості науки як такої у розв'язанні нагальних проблем людини, адже, незважаючи на численні успіхи науки, людство не стало щасливішим, а постало перед небезпеками, джерелом яких стали сама наука і її досягнення.

Наука є великим завоюванням людського генія. Вона розсунула обрії, вабить достатком матеріальних і духовних благ. Але сама по собі наука не може вважатися вищою цінністю людської цивілізації, вона – засіб, а не мета.

Питання для самоперевірки:

1. Що вивчає гносеологія і як визначаються об'єкт і суб'єкт пізнання?
2. У чому полягає діалектика абсолютного та відносного в об'єктивній істині?
3. Чим обумовлена вимога конкретності істини і в чому полягає її суть?
4. Як визначається помилка (хиба) і чому вона є постійним супутником істини у процесі пізнання?
5. У чому полягає специфіка донаукового, стихійно-емпіричного пізнання?
6. Які характерні риси наукового пізнання?
7. Які основні форми наукового пізнання і чим вони відрізняються між собою?
8. У чому причини виникнення феномену антисцієнтизму?

Література: [1, с. 259-299], [2, с. 294-304], [3, с. 208-222], [4, с. 151-169], [8, с. 261-296]

Тема: ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

План:

1. Сутність людини. Єдність біологічного і соціального.
2. Філософія особистості.
3. Соціалізація особистості: етапи, механізми, форми.

Мета: розкрити зміст філософської антропології як вчення про людину; проаналізувати єдність природного, соціального і духовного в людині; з'ясувати зміст понять «індивід», «індивідуальність», «особистість»; розкрити сутність соціалізації як процесу формування особистості.

Питання 1. Сутність людини. Єдність біологічного і соціального.

Проблема людини здавна була однією з центральних проблем протягом всієї історії філософської думки. Якщо методи окремих гуманітарних наук (соціології, психології, педагогіки, медицини та ін.) завжди були спрямовані на «препарування» її, то специфіка філософської антропології як загальної теорії людини полягає у прагненні до осягнення людського буття в його цілісності.

Філософську програму вирішення цієї проблеми можна сформулювати словами Сократа: «Пізнай себе». Підходи ж до її вирішення були дуже різними на різних історичних етапах.

Пізнання самих себе віддавна вважалося наріжним каменем філософії, своєрідним центром системи координат світогляду. Людину вивчають у багатьох науках, де вона постає під різним кутом зору. Тілесна будова і робота організму індивіда, його психічна організація та особистісна цілісність, способи соціальних взаємин, створюваний спільнотами людей світ, його взаємодія з природним середовищем життя – усе це різні та тісно пов'язані одна з однією грані людського життя. Інтегральна, або, інакше, філософська, антропологія зводить ці окремі фрагменти в цілісну картину. Такі дослідження мають міждисциплінарний характер, а основне їх завдання полягає в осягненні генезису людства.

Людина є соціальною істотою. Але вона також і частина природи, істота біологічна і, як такий, їй притаманна сукупність видових біологічних ознак.

Навколо проблеми співвідношення біологічного і соціального в людині не вщухають наукові суперечки. Прихильники біологізаторських або натуралістичних концепцій абсолютизують природничі начала (расизм, соціал-дарвінізм, мальтузіанство). Соціологізаторські ж концепції абсолютизують соціальне в людині.

На нашу думку, правильного розуміння феномену «людина» можна досягти тільки розуміючи діалектичну єдність його багатогранності. Це вимагає застосування підходу, який не припускає односторонності, який не нівелює особливості окремих індивідів, вважає важливим звернення не тільки до соціальної сутності, але й до біологічної природи, який ставить у якості реального історичного завдання створення умов, що забезпечують всебічне – і духовне, і моральне, і фізичне – удосконалення людини.

Питання 2. Особистість у філософському вимірі.

Важливим аспектом філософського аналізу проблеми людини є розгляд її буття як особистості, яка є кінцевим результатом розвитку біологічного і соціального начал у ній. Щоб виявити зміст цього поняття, слід також розкрити зміст співвідносних понять: «людина», «індивід», «індивідуальність».

Поняття «людина» фіксує загальні властивості представників людського роду, який є вищим ступенем у розвитку усіх живих істот на нашій планеті. Коли ми говоримо про людину, то ми співвідносимо її зі світом тварин і фіксуємо в ній ті риси, що відділяють її від них: розумність, здатність до праці тощо.

Під *індивідом* (лат. *individuum* – неподільний) мається на увазі окремо взятий, одиничний представник біологічного виду «*homo sapiens*», людського роду.

Поняття «індивідуальність» розкриває індивіда в його неповторній здатності бути самим собою, виражає своєрідність, оригінальність, що притаманні окремому людському індивіду. Індивідуальність кожної окремої людини є, насамперед, факт біологічний, обумовлений неоднаковістю генотипів, спадкових задатків і їхньої комбінації. Інший чинник розмаїття людей – це своєрідність індивідуального життєвого досвіду,

особливості виховання, соціального середовища. Життя кожної людини – неповторна історія пізнання і досвіду.

Поняття «*особистість*» акцентує увагу на соціально-значимих рисах людського індивіда, воно фіксує індивідуальну людину як суб'єкта суспільного життя, спілкування та діяльності, носія здібностей, потреб, інтересів, прагнень, вчинків.

Особистість – це інтегральна соціальна якість, яка формується в індивіда у процесі його входження в систему суспільних відносин і опанування ним матеріальних та духовних досягнень культури і соціального досвіду.

Іншими словами особистість – це людський індивід в аспекті його соціальних якостей і властивостей, що формуються у процесі історично-конкретних видів діяльності і суспільних відносин і реалізуються в соціальних зв'язках, інститутах, культурі, тобто у громадському житті. При цьому слід також мати на увазі, що поняття «особистість» вживається у двох різних смислах. В широкому плані особистістю є будь-яка людина, що включена у суспільні відносини. У вузькому сенсі під особистістю мають на увазі людину як вільного і відповідального суб'єкта свідомої вольової діяльності. Тут на перший план висувуються такі риси людини, як: цілеспрямованість, свідоме вольове начало, здатність усвідомлювати мотиви своєї поведінки, підпорядковувати їх єдиній життєвій стратегії

Питання 3. Соціалізація особистості: структура та стадіальність.

Формування особистості здійснюється в ході *соціалізації*, яка є процесом засвоєння індивідом соціального досвіду, норм, цінностей, зразків поведінки, знань, мови, властивих тому суспільству, у яке даний індивід інтегрується.

Соціалізація – це процес входження індивіда в соціум, що породжує зміни у соціальній структурі

суспільства і в структурі особистості у вигляді засвоєння людиною на різних етапах її існування особистісних якостей.

У ході взаємодії особистості із соціальним середовищем утворюються суб'єктивні феномени соціалізації у вигляді соціально-особистісних систем:

1) соціальні потреби та інтереси:

- *соціальні потреби* – це суб'єктивне усвідомлення особистістю причин своєї суспільної активності;
- *соціальні інтереси* – це конкретизоване відношення до всієї сукупності матеріальних та духовних потреб і до процесу їх задоволення;

2) соціальні орієнтації та позиції:

- *соціальна орієнтація* – це сукупність цілей, установок і ціннісних критеріїв особистості, які виявляються у відповідних стереотипах соціальної поведінки;
- *соціальна позиція* – це внутрішнє відношення людини до суспільства і до свого становища в ньому, яке надає орієнтації суб'єктивну вмотивованість і особистий сенс, визначає через систему установок характер і зміст програми соціальних дій;

1) і 2) об'єднуються у групу мотиваційних систем.

3) стратегічна організація поведінки – це проміжна ланка між мотиваційною системою та соціальною активністю особистості, яка є. За допомогою цієї системи здійснюється перехід від спонукальної до виконавчої функції соціалізації;

4) система соціальної активності (*реалізуюча система*) – це інтегрований показник людської соціалізації, який являє собою поведінку людини та її діяльність зі створення матеріальних і духовних цінностей.

Важливим моментом процесу соціалізації є соціальна адаптація як процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, у ході якого він приймає, засвоює його норми і цінності, ролі. Важливими у цьому процесі є *агенти соціалізації*.

Агенти соціалізації – це люди та соціальні структури, які впливають на формування особистості і відповідають за засвоєння нею культурних норм та соціальних ролей.

Розрізняють первинну і вторинну соціалізацію. Первинна соціалізація стосується безпосереднього оточення і включає як агентів тих, хто безпосередньо спілкується з людиною (батьки, викладачі, поліцейський та ін.)

Розрізняють три етапи соціалізації: дотрудовий, трудовий і післятрудовий. Роль первинної соціалізації є визначальною на дотрудовому етапі.

Вторинна соціалізація стосується опосередкованого або формального оточення і складається з впливу установ та інститутів. Агентами вторинної соціалізації виступають, зазвичай, представники адміністрації.

Окрім трьох етапів розрізняють чотири стадії соціалізації:

1. Рання: від народження до початку навчання в школі.
2. Стадія навчання: триває до завершення навчання на очних формах загальної та спеціальної освіти.
3. Соціальна зрілість – це період активної трудової та суспільної діяльності.
4. Стадія завершення життєвого циклу: починається з офіційного припинення трудової діяльності.

Процес соціалізації має двоєдиний характер і здійснюється у вигляді співіснування та взаємодії двох протилежних тенденцій – інтеріоризації та екстеріоризації:

- *інтеріоризація* – це перехід зовнішніх за своєю формою процесів у внутрішні процеси свідомості, при якому вони узагальнюються і стають здатними до подальшого розвитку;
- *екстеріоризація* – це об'єктивація внутрішнього світу людини через її практичну діяльність, що супроводжується певними соціальними змінами.

Мета і зміст індивідуального життя кожної особистості тісно пов'язані із соціальними ідеями і діями, що визначають зміст і мету всієї людської історії, суспільства, людства, а, отже, – відповідальність на Землі та у Всесвіті.

І міфологія, і релігія прагнуть нав'язати людині свої, переважно ірраціоналістичні вирішення питання про смисл життя. Філософія ж апелює до розуму людини, виходячи з того, що вона сама повинна шукати відповідь на нього. Сама ж філософія, акумулюючи та критично аналізуючи досвід людства, допомагає їй у цьому.

Питання для самоперевірки:

1. Чим пояснюється актуальність філософської проблеми людини?
2. Як співвідносяться поняття «особистість» та «індивідуальність»?
3. У чому виявляється роль потреб та інтересів особистості для її діяльності?
4. Що таке життєва позиція особистості?
5. Яку роль відіграють агенти соціалізації на різних її етапах?
6. Чи можна вважати «завершення життєвого циклу» не стадією соціалізації, а десоціалізацією?

Література: [1, с. 330-358], [2, с. 197-212], [3, с. 242-259], [4, с. 173-187], [8, с. 433-455]

Тема: СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

План:

1. Поняття «суспільство».
2. Специфіка соціального пізнання.
3. Рушійні сили та суб'єкти суспільного розвитку.

Мета: розкрити зміст поняття «суспільство»; проаналізувати специфіку соціального пізнання; визначити рушійні сили та суб'єкти суспільного розвитку.

Питання 1. Поняття «суспільство».

Суспільство – одна з основних категорій філософії в цілому і соціальної філософії зокрема, тому поняття «суспільство», «суспільне», «соціальне», «соціум» широко розповсюджені, але вони багатозначні й нечіткі. Ще й на сьогодні поняття «суспільство» вживається у різних значеннях у філософській, історичній та економічній літературі:

- суспільство як самостійна одиниця історичного розвитку (суспільство стародавнього Єгипту чи Афін, середньовічної Франції, сучасної України, Польщі чи Німеччини). Кожне таке суспільство є єдиною, притаманною лише йому системою суспільних відносин, розвивається відносно незалежно від інших суспільств, або ж, як часто можна зустріти в літературі, є «соціальним організмом»;
- та чи інша конкретна сукупність соціальних організмів (у цьому значенні вживається, наприклад, поняття «європейське суспільство»);
- суспільство певного типу (первісне, феодальне, індустріальне чи постіндустріальне, інформативне);

- насамкінець, як сукупність усіх соціальних організмів, що існували й існують на земній кулі, тобто людство загалом.

Розглядаючи буття, ми вже згадували таку його форму, як буття соціальне. Отже, можна впевнено констатувати, що суспільство є частиною об'єктивної реальності, що дозволяє сформулювати таке визначення:

Суспільство – це частина об'єктивної реальності, що відокремилась від природи та існує і розвивається за своїми об'єктивними законами, будучи сукупністю історично обумовлених форм сумісної діяльності людей.

Питання 2. Специфіка соціального пізнання.

Складним і суперечливим є процес пізнання природних явищ і процесів, про що йшлося раніше при розгляді гносеологічних проблем. Суспільство ж є надзвичайно складним і динамічним утворенням, тому його пізнання має свою специфіку, яка породжується об'єктом пізнання. Власне, суспільство «пізнає само себе», тобто водночас воно є і суб'єктом, і об'єктом пізнання – пізнання є самопізнанням. Звідси актуально й сьогодні звучать слова античних філософів: «Пізнай себе» і «Людина – міра всіх речей». У суспільстві діють люди, звідси – скільки людей – стільки й ідей, поглядів, міркувань. Це означає, що суспільні відносини приймають форму суспільних почуттів і настроїв, потреб та інтересів, цілей тощо. Тому специфіка соціального пізнання полягає в необхідності враховувати цілі, інтереси, мотиви діючої у суспільстві людини.

Отже, *перша особливість соціального пізнання* в тому, що воно вимагає врахування суб'єктивного фактору, тобто волі, цілей, мотивів людської діяльності. Але як пізнати наміри й мотиви людини? Передусім, необхідно враховувати, що реальні речі і відносини, з якими ми маємо справу у суспільстві, є свідомістю людей, опрідметненою у їх діяльності. Але в тому, якими і як ми

бачимо ці речі і відносини, відображається й наш рівень розвитку, зокрема спосіб і стиль мислення, наукові методи, які ми використовуємо, а також цілі й ідеали.

Внутрішній світ людини безкінечно складний. Пізнання людини людиною є відтворенням її внутрішнього світу у своїй свідомості, тому соціальне пізнання має органічний зв'язок з психологією, літературою та мистецтвом. Саме вони допомагають нам досліджувати суб'єктивний світ людей і проектувати його на пізнання суспільства.

Таким чином, закономірності суспільного розвитку є закономірностями діяльності людей. І хоча між законами природи і законами суспільства є спільне – їх об'єктивність, існують і суттєві відмінності між ними: довговічність або ж вічність законів природи – і недовговічність законів суспільства, адже вони виникають разом з виникненням суспільства; закони природи відбуваються, тобто діють стихійно, незалежно від людей, закони суспільства проявляються у свідомій діяльності людей; закони суспільства мають більш складний характер, вони пов'язані з високим рівнем організації соціуму як форми руху матерії.

Другою особливістю соціального пізнання є його історичність. Людина завжди живе суспільним життям, включена в ті цінності й культуру, які прийняті у суспільстві. Але історичне пізнання ніколи не може бути засвоєним наступними поколіннями повною мірою, для нього характерна неповнота інформації: щось завжди невідоме, щось ніколи не може бути відтвореним повністю, як, наприклад, духовна атмосфера того часу.

Тому соціальне пізнання в історичному плані є складним процесом, більш того, воно залежить від того, які питання ставить суспільство сьогодні, пізнаючи минуле. Адже у минулому ми шукаємо відповідей, важливих для нашого сьогодення, ми заглядаємо у минуле, прагнучи зрозуміти теперішнє становище. Людина завжди

є представником не лише свого часу, але й свого середовища, своїх потреб та інтересів, тому і відповіді на поставлені питання є різними у різні часи і в різних народів.

Отже, знання історії дає можливість визначити тенденції розвитку, а особливістю законів суспільства є те, що вони проявляються як тенденції. Тому у минулому соціальне пізнання цікавить те, що впливає на сучасність: нас мало сьогодні цікавлять хрестові походи, але питання становлення держави, менталітету, свободи людини є актуальними для нас і сьогодні, особливо для сучасного українського суспільства.

Кінець-кінцем, *третьою особливістю* соціального пізнання в тому, що у порівнянні з природними явищами чи речами соціальна дійсність складніша й мінлива, тому її важко відобразити в поняттях, у певній системі категорій. І якщо у природничих науках використовуються штучні мови – чіткі й однозначні – то у соціальному пізнанні ми використовуємо нашу багатозначну, природну мову, ті слова, які вживаємо і в буденній мові, і в науковому пізнанні. Адже сам характер соціальних явищ та процесів не дає можливості точних і однозначних оцінок. Наприклад, поняття «добродесність», «гідність», «шляхетність» та інші не можуть бути точно визначеними, але така невизначеність, нечіткість мови соціального пізнання об'єктивна, пов'язана зі складністю предмета соціальної філософії.

Ще однією специфічною рисою соціального пізнання є обмеженість застосування методу експерименту, надзвичайного важливого у природничо-науковому пізнанні.

Людство постійно скероване у майбутнє і завжди хотіло б знати, на що йому слід очікувати в подальшому. У др. пол. ХХ ст. з'явилась *футурологія* (з лат. – вчення про майбутнє), яка ставить собі за мету прогнозування майбутнього людства.

На відміну від передбачення, що будується на вгадуванні, сучасне прогнозування спирається на наукові теорії і для цього використовує спеціальні методики. Останнім часом у прогнозуванні широко використовуються математичне моделювання соціальних процесів, їх синергетичний аналіз, можливості комп'ютерів.

Найпоширенішими методами соціального прогнозування є:

- *метод екстраполяції*, що передбачає глибоке і всебічне вивчення соціального об'єкта з метою з'ясування закономірностей його функціонування, на підставі чого здійснюються розрахунки можливості змін в об'єкті під час створення певних умов;
- *метод історичної аналогії*, за яким перспективи розвитку суспільства прогнозуються з огляду на шляхи, вже пройдені іншими народами. Це малодостовірний метод, оскільки розвиток суспільства (як і людини) неповторний;
- *метод моделювання* передбачає умовне, наприклад, комп'ютерне створення образу майбутнього: відповідних соціальних об'єктів, їх станів та ін.;
- *сценарій майбутнього* – нині найпоширеніший прогностичний метод, який ґрунтується на результатах наукових досліджень як окремих науковців, так і їх колективів.

Необхідно звернути увагу на таку закономірність наукового прогнозування: чим далі воно заглиблюється в час, тим менш воно достовірне. Тому прогнозування поділяють на: безпосереднє (десь на 20-30 років); найближче (більша частина століття) і віддалене (за 100 років), що є дуже гіпотетичним.

Питання 3. Рушійні сили та суб'єкти суспільного розвитку.

Рушійними силами розвитку суспільства у соціальній філософії вважають різні суспільні явища: об'єктивні суспільні суперечності, розвиток продуктивних сил, способу виробництва та обміну, розподіл праці, дії великих мас людей, народів, соціальні революції, потреби та інтереси, ідеальні мотиви тощо. У такий спосіб вони пов'язуються з суперечностями суспільного розвитку та їх вирішенням, з соціальним детермінізмом, з об'єктивними та суб'єктивними чинниками історії, з діяльністю людей або ж є комплексом усіх цих чинників. Кожний із вказаних підходів правомірний, відображає якусь долю істини, але рушійні сили розвитку суспільства пов'язані, насамперед, з діяльністю людей.

Що ж є рушійною силою дій кожної людини, будь-якої соціальної групи (стану, професійної групи, покоління), суспільства загалом як соціальної системи; кожного соціального інституту, що функціонує у тому чи іншому суспільстві (держави та її органів, системи освіти тощо); соціальних спільнот людей (сім'ї, роду, племені, нації, народу) і, нарешті, всього людства?

Відповідь, мабуть, може бути однозначною – інтерес. Зміст інтересу визначається умовами життя людей та їхніх спільнот, місцем у системі суспільних відносин. Інтерес є реальною причиною соціальних дій, подій, звершень, що стоять за безпосередніми спонуканнями, мотивами, помислами, ідеями індивідів, соціальних груп чи спільнот, які беруть участь у цих діях.

Отже, соціальні рушійні сили суспільного розвитку – це діяльність людей, соціальних груп і верств, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні і недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Суб'єкти суспільного розвитку. Поняттям «суб'єкт» позначається носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт.

Суб'єктом суспільного розвитку є особистість, що виступає як соціальний вияв кожної людини, виражений у конкретній індивідуальній характеристиці. Найглибші витoki ролі особистості у суспільстві закладені в її суспільній природі. А це означає, що всі проблеми суспільства, його об'єктивні потреби, можливості розвитку, його перспективи і цілі в кінцевому результаті існують і функціонують не в якійсь своїй абстрактній самостійності, а саме як трансформовані в реальні індивідуально-конкретні потреби, інтереси, турботи, цілі кожної особистості, кожної індивідуальності. Тобто витoki ролі особистості в історії – в її нерозривному зв'язку з соціальними спільнотами, соціальними відносинами. Належність особистостей до різноманітних типів спільнот виступає як певний імпульс життєдіяльності кожної людини, кожної особистості. Саме в них формується її життєдіяльність, соціальна активність.

Особливе місце у соціальній філософії займає проблема видатних та історичних особистостей. В оцінці їхньої ролі в історії ми маємо надзвичайно велику амплітуду коливань – від думки Б. Рассела про те, що якби сто найвидатніших людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія складалася б по-іншому, ніж це було насправді (що є абсолютизацією ролі видатних особистостей в історії, формою прояву волюнтаризму) до погляду видатного історика Г. Моно, який вважав, що хоч більшість істориків і звикли звертати виключну увагу на блискучі та голосні прояви людської діяльності, на великі події і великих людей, але необхідно зображати швидкі і повільні рухи економічних умов та соціальних установ, що становлять справді неперехідну частину людського розвитку і впливають на роль особистостей у розвитку суспільства, діалектику об'єктивних умов та

індивідуальних особливостей у діяльності видатної історичної особистості.

Суб'єктом суспільного розвитку є також народ. Ще Г. Гегель відзначав, що «поступальний рух світу відбувається лише завдяки діяльності величезних мас і стає помітним лише за досить значної суми створеного», тобто завдяки творчій діяльності народних мас.

Поняття «народ» є багатозначним. У широкому розумінні народ – це все населення тієї чи іншої країни (це демографічне розуміння цього поняття). В іншому розумінні – етносоціальному – це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільностей людей (плем'я, народність, нація тощо). Зрештою, це і соціальна спільність, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, які за своїм об'єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства.

У соціальній філософії досить поширеним є розуміння народу як справжнього суб'єкта історії.

Питання для самоперевірки:

1. Як розкрити поняття «суспільство» у широкому та вузькому вимірах?
2. Чим відрізняється пізнання суспільства від пізнання природи?
3. Яку роль відіграє суб'єктивний чинник у розвитку суспільства та його пізнанні?
4. У чому полягає сутність соціального прогнозування та зміст його методів?
5. Що є рушійними силами суспільного розвитку?
6. Як розуміти зміст поняття «суб'єкт суспільного розвитку»?

Література: [1, с. 301-329], [2, с. 239-254], [3, с. 224-235], [4, с. 190-203], [8, с. 335-342, 405-421, 556-577]

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Харків : Право, 2018. 432 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2019/Filosofia_2013_uchebnik.pdf (дата звернення: 20.02.2023).
2. Основи філософії: навч. посіб. / Сандюк Л. О. та ін.; за ред. М. Ф. Шмиголя. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 412 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shmyhol_Mukhailo/Osnovy_filosofii.pdf (дата звернення: 20.02.2023).
3. Філософія: навч. посібник / Вільчинський Ю. М. та ін. Київ : КНЕУ, 2019. 368 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Vilchynskiy_Yurii/Filosofia.pdf? (дата звернення: 20.02.2023).
4. Філософія: підручник / Бліхар В. С та ін. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL: <https://dSPACE.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4251/1/%D0%91%D0%BB%D1%96%D1%85%D0%B0%20%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).

Додаткова:

1. Основне питання філософії. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Основне_питання_філософії (дата звернення: 20.02.2023).
2. Основні питання філософії. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-76983> (дата звернення: 20.02.2023).
3. Положення про навчальні та навчально-методичні видання КВНЗ «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР. URL: https://khnnra.edu.ua/wp-content/uploads/2018/10/Pol_Navch_Vid.pdf (дата звернення: 20.02.2023)

4. Філософія: Навчальний посібник / Губерський Л. В. та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. Київ : Вікар, 1997. 584 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Nadolnyi_Ivan/Filosofia/ (дата звернення: 20.02.2023).
5. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С., Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником. Київ : КНТ, 2016. 396 с. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKhamitov_Nazip%2FIstoriia_filosofii_problema_liudyn_y_ta_ii_mezh_Vstup_do_filosofskoi_antropolohii_iak_metaantropolohi.pdf (дата звернення: 20.02.2023).

Навчальне видання

Леощенко Дмитро Іванович

ФІЛОСОФІЯ
конспект лекцій

для здобувачів першого(бакалаврського) рівня вищої освіти

Редактор – Н. В. Руколянська
Комп'ютерна верстка та макет – П.В. Демченко

Підписано до друку 27.02.23
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк Riso.
Ум. друк. арк. 3,72.
Наклад 100 пр.

Видавництво комунального закладу вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
Україна, 69017, м. Запоріжжя, вул. Наукового містечка, 59.
Свідоцтво: ДК № 7031 від 27.12.2019 р.
E-mail: info@khnnra.zp.ua
Сайт: khnnra.edu.ua

Для записів

Для записів